

–Jakten på et jødisk opphav

Vibeke Kieding Banik (førstemanuensis, Høgskolen i Sørøst-Norge)

Dag Kopperud (historiker og samlingsforvalter, Jødisk Museum i Oslo)

Svært ofte får Jødisk Museum i Oslo henvendelser fra folk som lurer på om de har et jødisk opphav. Denne antagelsen er gjerne basert på muntlige overleveringer i slekta gjennom generasjoner. Ikke så rent sjelden viser imidlertid kildene en helt annen historie.

I denne artikkelen ønsker vi å gi en oversikt over noen historiske fakta vedrørende den jødiske innvandringen og befolkningen i Norge, samt peke mot noen grunnleggende kildegranskningsegrep en selv kan benytte seg av, i jakten på et mulig jødisk opphav.

En kort historie

Jødernes historie i Norge er kort sammenliknet med de fleste andre europeiske lands. Den begynner først i 1851, med opphevelsen av Grunnlovparagrafen som forbød jøder å krysse grensen til Norge. Etter at Grunnlovens §2, annet ledd, ble opphevet i 1851 var det bare noen få jøder, hovedsakelig fra Danmark og Tyskland, som bosatte seg i Norge, før den østjødiske innvandringen tok til på 1880-tallet. Innvandringen varte fram til første verdenskrig, da nye restriksjoner gjorde det vanskeligere å krysse grensen. Innvandringen på 1880-tallet var forårsaket av at jødene i Tsar-Rusland fikk stadig forverrede levekår, samtidig som billigere transporttilgang gjorde at selv de uten særlige midler kunne migrere. Norge var nok ikke førstevalget for mange, men tilstrekkelig mange jøder ble værende til at det dannet seg et jødisk miljø både Christiania (Oslo) og i Trondheim. I hovedstaden fantes i mellomkrigstiden to menigheter, mens jødene nordenfjelds hadde en forsamling i Trondheim. I de to byene drev miljøene blant annet ungdoms- og kvinneorganisasjoner som var med på å ivareta jødisk kultur og tradisjon.

Innvandring fra øst

I 1911 bosatte Salomon Leiba Plavnik seg i Norge for godt. Han var født i Kaunas, Litauen, i 1882, i et område kjent for å ha et særdeles aktivt jødisk liv, religiøst såvel som kulturelt, og hvor en betydelig andel av befolkningen var av jødisk opprinnelse. Samtidig var Plavnik født i en tid hvor jøder ble diskriminert i det russiske tsar-riket. Jødene var pålagt sterke restriksjoner med hensyn til hvor de kunne bo og hva de kunne jobbe med. Mange hadde det dårlig økonomisk. I enkelte områder ble jøder utsatt for pogromer – dvs. de ble aktivt forfulgt, mishandlet og også drept.

Plavnik ble innrullert i det russiske militæret, og i 1904 ble han utkommandert til den pågående russisk-japanske krigen.

Lang militærtjeneste, forfølgelser, økonomiske forhold og mange restriksjoner var noen av årsakene til hvorfor over to millioner jøder flyttet for godt fra området som kaltes Pale-distriktet. Byen Kaunas lå langs en jernbanestrekning som bandt Russland sammen med Tyskland. Datidens utbygging av transport, via tog eller skip, medførte at det var enkelt – og ikke så dyrt – å emigrere. De aller fleste jødiske emigranter ønsket å utvandre til USA, men en liten andel endte opp i Norge. Folketellingen i 1920 viser at knappe femten hundre individer anså seg selv som jøder.¹ Med få unntak var dette jøder fra Øst-Europa, som kom til å sette det sterkeste preget på det jødiske miljøet i Norge.

¹ Gjengitt i Mendelsohn 1987: 529.

Etablering som nordmann og jøde

Salomon Leibas historie er, både før og etter ankomsten til Norge, på mange måter representativ for de som skulle komme til å danne et jødisk samfunn i Norge. Han oppholdt seg noen år i Sverige, hvor han drev en forretning sammen med en svoger, før han fant sin jødiske hustru Rosa i Norge og bosatte seg i Oslo.² Rosa hadde selv innvandret med foreldrene og søsken fra samme område i Litauen på begynnelsen av 1900-tallet. Hennes historie er en illustrasjon på hvordan den jødiske innvandringen til Norge i denne perioden var preget av at hele familier og deres bekjente brøt opp for å finne bedre forhold andre steder. At mange kom fra steder ikke langt fra hverandre, var samtidig en trygghet, i det det forenklet kontakt og gjensidig hjelp i det nye hjemlandet. Også med hensyn til det å finne framtidige ektefeller. For det å gifte seg med ikke-jøder var ikke akseptabelt innad i de jødiske menighetene før etter andre verdenskrig.

Ekteparet Salomon og Rosa Plavnik var driftige personer. I 1925 drev Plavnik, sammen med sin gode venn Salomon David Steinmann (1882-1973), forretningen *Dresmagasinet herreekvipering* på hjørnet av Youngstorget. Bak det beskjedne navnet skjulte det seg en bedrift med om lag syttifem ansatte som både tilvirket klær og solgte dem. Rosa Plavnik, som fikk handelsbrev allerede i 1908, var innehaver av *Storgatens Ekviperingsmagazin*. Og det var i dette segmentet mange etablerte seg, og i Trondheim enda mer enn i Oslo. En oversikt i *adressebok for Trondheim* fra 1924 viser at minst 19 av de 46 herreekviperingene var jødiskeide.³

Selv om familien Plavnik nok ble langt mer velhavende enn de gjennomsnittlige jødiske borgerne, var ekteparet også i arbeidslivet representative for jøders virksomhet i Norge fram til andre verdenskrig. En stor majoritet, både kvinner og menn, var involvert i forretningsdrift, enten som eiere eller ansatte. Uten at vi vet hva Plavniks familie gjorde i Litauen, vet vi at jøder i tsar-Russland ofte drev med handel i de mange *shtetlene* de bodde i. De fungerte gjerne som mellommenn og -kvinner på de lokale markedene, hvor de solgte bøndernes varer til byfolk og varer fra byene til bønder. Andre var skreddere eller drev med annet håndverk. Dette var noen av yrkene tsaren tillot jøder å inneha, og de tok med seg kunnskapen da de innvandret til Norge. Norge var på denne tiden i ferd med å bli industrialisert, og etterspørselen etter ferdigvarer var økende. Rosa og Salomon Plavnik var to av mange, jøder som ikke-jøder, som så muligheten for å etablere seg i dette markedet.

Det er heller ingen tvil om at jødiske forretningseiere ofte ansatte andre jøder. Disse fikk dermed en opplæring som medførte at de på sikt kunne etablere egne forretninger. I 1942 var flere jøder ansatt hos Plavnik, blant annet som pressere og syersker. Plavnik gjorde det godt, og hjalp også trosfeller økonomisk ved at han var aksjonær i flere jødiskeide forretninger.⁴

Salomon Plavnik var seg bevisst sin jødiske bakgrunn. Han meldte seg inn i Det Mosaiske Trossamfund i Oslo året etter at han flyttet til Norge, og han var en av stifterne av Den Israelitiske Menighet, da den ble gjenopprettet høsten 1917.⁵ Senere satt han i styret i menigheten. I motsetning til det som var forventet av jødiske hustruer, engasjerte Rosa Plavnik seg aldri i sosialt arbeid i det jødiske miljøet. Det er ikke umulig at jobb og familie tok mesteparten av tiden hennes. Men da hun gikk bort i 1934, ble hun blant annet minnet som en raus og omsorgsfull kvinne, som villig ga til gode

² Historien til Plavnik finnes i hans statsborgerskapssøknad: Riksarkivet, justisdepartementet, S-2220 politikontor P, M statsborgersaker/M/ L0011 Statsborgersaker, brev 3001-3500 1925, mappe Plavnik.

³ http://www.tfb.no/db/adresseboktrondheim/1923/3_7_20091009_093845.pdf .

⁴ Riksarkivet, spørreskjema for jøder, Plavnik.

⁵ Den Israelittiske Menighet (DIM) ble etablert allerede i 1893, som en utbrytermenighet av Det Mosaiske Trossamfund (DMT). Etter 1909 dabbet virksomheten i DIM av og medlemmene søkte seg tilbake til DMT. Menigheten ble gjenopprettet i 1917 og var virksom frem til 1939 da den igjen ble slått sammen med DMT (Mendelsohn 1969: 405).

saker.⁶ Dette var en henvisning til *mitsva*, det å gjøre en god gjerning, og en referanse til hennes gode innstilling som jøde og ikke minst jødisk kvinne og hustru.

Salomon Plavnik giftet seg igjen, og fikk noen få år sammen med Sara Lea Schidorsky, født i Stockholm. Høsten 1942 ble han, som så mange andre jødiske innbyggere, arrestert og deportert til Auschwitz sammen med to av sønnene. Han ble gasset i hjel ved ankomst. Kona og to andre barn klarte å redde seg over til Sverige. I alt ble 773 jøder deportert fra Norge under krigen. Kun 36 overlevde grusomhetene.

Sentrale data og kildebruk

Den korte oppsummeringen av Salomon og Rosa Plavniks historie illustrerer hvordan det er mulig finne fram i norske minoriteters familiehistorie. Ved bruk av offentlige arkiver, statistikk, tidsskrifter og mye annet kan det nøstes opp en beretning som man i utgangspunktet skulle tro var begravet for alltid. Vi skal avslutningsvis trekke frem noen av de mer sentrale kildene en kan benytte seg av i en slik prosess.

Digitale kilder: Den jødiske innvandringen til Norge er altså, historisk sett, av en relativ ny dato. Dette betyr at mye relevant informasjon kan finnes på *Digitalarkivet.no*. Her finner vi digitalisert arkivmateriale fra Riksarkivet, statsarkivene og andre arkiver. Et naturlig sted å begynne en slektsgranskningsprosess vil da være de nasjonale folketellingene fra 1865 til 1910. Også kommunale tellinger er søkbare her, så vel som adressebøker (for Aker og Kristiania/Oslo) fra 1880-årene og fremover. Av andre interessante kilder til slektsgranskning på digitalarkivet.no må nevnes borgerlig register til vigselbok og lysningsboken. Her vil en kunne finne navn på brud og brudgoms foreldre og forlovere, opphavsland, yrke mm. På digitalarkivet finner vi også «Spørreskjema for jøder i Norge», som Politidepartementet i februar 1942 påla alle jøder å fylle ut. Også Kjesäterkartoteket er digitalisert (Kjesäter var mottak- stasjonen for mange av de norske flyktingene under krigen). Ved å søke på alfabetisk register med henvisning til flyktingenummer, vil en da kunne finne nøyaktig dato for når vedkommende ble registrert som flykting i Sverige. Under Protokoll for Statspolitiet - Hovedkontoret / Osloavdelingen 1941-1945, finner en videre fangeprotokoller for Bredtveit fengsel. Svært mange av jødene som ble arrestert i perioden mellom 26.oktober 1942 og januar/februar 1943, er innført her.

Av andre digitale kilder vel verdt å benytte seg av kan nevnes:

- Ulike avisarkiv, være seg f.eks. *Aftenposten.no*. Arkivet inneholder de aller fleste utgavene av Aftenposten – fra den første utgaven som kom ut 14.mai 1860 – og frem til i dag. Denne forutsetter et betalingsabonnement, men kan benyttes til fri bruk ved de fleste av landets bibliotek, deriblant;
- *Nb.no*, Nasjonalbibliotekets egen database. Nasjonalbibliotekets avissamling er så godt som komplett fra 1763 og fram til i dag. Samlingen er digitalisert, består av ca. 50 000 bind, og inneholder både riksaviser og lokalaviser.
- *Begravdeioslo.no*: Her vil en finne navn, fødsels- og dødsdato på alle gravlagt i Oslo. For personer gravlagt i Norge for øvrig, anbefales Slekt og Datas egen gravminnebase <http://www.disnorge.no/gravminner>.
- www.snublestein.no er Jødisk Museum i Oslo sin egen nettside. Portalen ble åpnet i november 2015 og viser hvor snublestein (minnesteiner) for deporterte jøder fra Norge er lagt. Nettsiden gir også informasjon om hver enkelt person det er lagt stein for.

⁶ Fru Rosa Plavnik in memoriam, *Hatikwoh* 6/1934. *Hatikwoh* var et tidsskrift som ble utgitt i det jødiske miljøet i perioden 1929-39.

- Adressebøker for Trondheim inneholder navn, adresser og arbeidssted for byens jødiske innbyggere. Se <http://trhweb.trondheim.folkebibl.no/db/adresseboktrondheim/>.

Analoge Kilder: Riksarkivet har også ikke-digitaliserte kilder som er vel verdt å undersøke. Særlig vil vi fremheve statsborgerskapssøknadene som er å finne i Justisdepartementets arkiver. Der kan man noen ganger få sentrale deler av livshistorien til søkeren. Vi vil også anbefale å titte gjennom tidsskriftene *Israeliten* og *Hatikwoh*. Begge ble utgitt i Norge i mellomkrigstiden, og her kan man blant annet møte enkeltpersoner i leserinnlegg, i omtaler i forbindelse med fødselsdagsfeiringer eller i nekrologer. Disse finnes på mikrofilm på Nasjonalbiblioteket. På Norsk Folkemuseum finnes dessuten intervjusamlingen *Norsk-Jødisk dokumentasjon*, hvor eldre jøder i Norge ble intervjuet om sitt liv og sin familie i 2002-2003.

Av bokverk må selvfølgelig nevnes Oskar Mendelsohns monumentale to-binds verk: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år* (Universitetsforlaget, 1969, 1986). Denne gir blant annet en grundig oversikt over den første jødiske innvandringen til Norge, grunnlovsforbudet og opphevelsen av denne i 1851. Boka har også et rikholdig personregister, og omhandler svært mange familier og enkeltpersoner tilknyttet de ulike jødiske menighetene i Oslo og Trondheim fra begynnelsen av 1890-årene og frem til 1980.

Av andre bøker som direkte omhandler krigsårene, deriblant deportasjonen av jødene og det norske Holocaust kan nevnes:

- *Våre Falne 1939 - 1945*: Inneholder om lag 11 000 biografier, deriblant om lag 700 av nærmere 760 jøder som enten ble drept i Norge eller også deportert og myrdet i de nazistiske utryddelsesleirene.
- *Nordmenn i fangenskap 1940 – 1945* (Universitetsforlaget 2004): Alfabetisk register over alle nordmenn som ble arrestert under krigen. Inneholder navn, yrke, fødselssted og dato, samt dato for arrestasjon og løslatelse (eventuelt død).
- *Holocaust i Norge* (Bjarte Bruland, Dreyer forlag, 2017). Dette er den første bredt anlagte, forskningsbaserte boka om Holocaust i Norge. Boka beskriver og analyserer prosessene og hendelsene som utløste den store aksjonen mot jødene høsten 1942. Den omhandler også varsling og hjelp til jøder under flukt, samt gir et riss av skjebnen til de deporterte jødene og de av forsøkene på å finne ut hva som hadde skjedd med dem.

I arkivet på Jødisk Museum i Oslo har vi også menighetsprotokoller fra 1892 og fremover. Her går det frem når vedkommende meldte seg inn i menighetene (rundt år 1900 eksisterte det hele fire ulike jødiske menigheter i Kristiania), fødselsår, opphavsland og adresse ved innmelding. Mye av Oskar Mendelsohns slekts-dokumentasjon i *Jødernes historie i Norge* er basert på disse protokollene.

Da gjenstår bare å ønske lykke til med slektsforskningen og jakten på et jødisk opphav! Skulle en likevel, etter grundig kilde-granskning fortsatt befinne seg på bar bakke, vil selvfølgelig Jødisk Museum i Oslo alltid kunne være behjelpelig med assistanse.